

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DET
WILTFANGSKE MANUSKRIFT

AF

J. W. S. JOHANSSON

SÆRTRYK AF „FRA ARKIV OG MUSEUM“. IV.

KØBENHAVN
GRÆBES BOGTRYKKERI
1910

Det Wiltfangske Manuskript.

Af

J. W. S. Johnsson.

Haandskrevne Lægebøger til Hjemmebrug, stammende fra det 17. Aarhundrede er i ingen Henseender Sjældenheder. De forefindes i offentlige Biblioteker i betydeligt Antal, og en Del findes endvidere bevarede i Familier paa Landet og i Byerne, hvor de holdes i Hævd og vel ogsaa af og til endnu finder nogen Anvendelse. Skal en saadan Lægebog finde Omtale her, maa derfor noget særligt berettigede den dertil, og den særlige Interesse, det Wiltfangske Manuskript frembyder, er da, at det er en Lægebog, der er bleven til og har været i Brug i en Slægt, hvis kendte Medlemmer ere i historisk Henseende mærkelige Mænd, at den indeholder en Del Recepter og Anvisninger knyttede til vort Lands berømteste historiske Navne, og at den gennem sine Raad giver et godt Overblik over Renaissance-tidens overtroiske Medicin.

Tak for udmærket Hjælp skyldes bl. a. Arkivsekretær i Rigsarkivet *G. Grove*, Stadsarkivar *C. U. Isberg*, Malmø, og cand. pharm. *E. Dam*. De to i Artiklen optagne Portrætter have i sin Tid udgjort en Del af den Wormske Samling. De findes nu ophængte i Horsens Latinskole. Rektor *O. Lund* har med stor Beredvillighed tilladt Fotograferingen, efter at Magister *Chr. A. Jensen* havde fundet Billederne omtalte i Nationalmusæets Arkiv (Jan. 1859).

Manuskriptets Fund skyldes et Tilfælde; det indkøbtes 1907 hos en Antikvarboghandler i København, og det var blandt de første Gaver, der indsendtes, da Indsamlingerne til et medicinsk-historisk Musæum begyndte. Manuskriptet bestaar af 104 Blade, der er indbundne i et Pergamentsblad med paatrykte Noder. Det er ret velbevaret, men noget smudsigt og afgnavet paa Hjørnerne. Formatet er 11×17 ctm. Det er nedskrevet med flere Haandskrifter, af hvilke to dog kun ere væsentlige. Den ene af disse skyldes «Niels Skriffuer», om hvem det ikke har været muligt at oplyse noget. Denne Skrift er særdeles tydelig og let læselig, og en meget betydelig Del af Manuskriptet er nedskrevet med den. Teksten er affattet paa tysk, dansk, hollandsk og en enkelt Gang paa svensk og fransk.

Hvad Bogens Ejermand angaar, saa melder han sig paa flere Steder med fuldt Navn. Paa Bindets Indside staaer skrevet med en Skrift, der genfindes inde i Bogen: Ebert Wildf. og under dette Navn

E^{berhardo}
E^{manuel}   **V**^{iltfang}
                                 V^{iltfang}
                                 I^{at}
                                 oluntas

og paa pag. 49 staaer atter **E**^{berhardo}
E^{manuel}   **W**^{iltfang}.

Det er altsaa ham, der i det mindste en Tid har ejet Bogen, men skrevet den selv har han neppe, omend hans Haandskrift synes at genfindes i den eneste svenske Recept og i en fransk Note til en Trylleformular «for at stille Ilden».

At Bogen er samlet i den Wiltfangske Slægt, er der neppe nogen Tvivl om, thi paa pag. 48 staaer en Bemærkning, som ikke kunde have Interesse for andre end Slægtens Medlemmer. Den lyder:

NB. Antonius Wildtfang
 schall haffue siddet
 Retten paa dj herrer till
 lybeck deris wegen paa
 Borrigholm An^o 1555.
 Kom udj en trette med en
 Quinde der paa landet Udj
 Nexø, naffnlig Anne
 Peder Mogens.

Dette har Antonius Wiltfang neppe skrevet selv, da bemeldte Trætte ikke fik noget gunstigt Forløb for ham. Antageligt er det, at Bogen er samlet i Eberts Familie, og at man har ønsket at bevare Mindet om Eberts Fader, en dygtig, myndig og energisk Mand, hvis stridbare Sind dog ofte bragte ham i Forlegenhed.

Hvad ved man da om Slægten Wiltfang?

Om *Antonius*, eller som han paa dansk kaldes *Tønnes*, har man en Del Oplysninger¹. Han faar 15. August 1541 paa sin Hustru *Johanne*, *Morten Iversens* Vegne Dom for, at en Toft tilhørte hende med Rette og ikke Naboen *Arvist Hansen*. Et Brev fra *Stig Pors* til Kansler *Johan Friis* af Juli 1552 viser, at *Tønnes* atter den Gang havde Stridigheder om Ret til Jord. 1543 var det galt med hans Hustru, som beskyldtes for at have levet sammen med sin Karl, medens hun sad Enke efter *Erling Skonning*. Aaret efter har *Tønnes* en Strid med Høvidsmanden *Bernt Knop* om de Penge, denne har afskattet Hustruen under hendes Enkesæde. *Tønnes*, som synes at have haft Retten paa sin Side, vilde have Pengene igen og truer med i modsat Fald at bringe Sagen for Lybæks Raad eller for den danske Konge. Klagemaalet gik imidlertid til Doms, uden at noget af dette skete. Den paadømtes af *Knops* Svoger, *Wilhelm von Szest*

¹ Se Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie.

og af *v. Wickede*, og *Knop* blev dømt til at tilbagebetale Pengene, hvorefter man skulde være gode Venner igen, og Trætten skulde ophøre. Efter alt at dømme, har *Knop* dog ikke overholdt Dommen.

Den i Manuskriptet omtalte *Anna Per Mogensens* findes første Gang nævnt i et Tingsvidne af Neksø Byting 1555. Hun dømtes til at forlige sig med Klagerne, blandt hvilke *Lars Borchortsen*, *Tønnes Wiltfangs* Hustrus Frænde var. Ham havde hun brugt Ukvemsord imod.

Meget uskyldigt lyder Manuskriptets Ord: «kom udi en Trætte»; i Virkeligheden drejede den tidligere nævnte Sag sig om et rent Overgreb fra *Tønnes Wiltfangs* Side. Sammenhængen var, saaledes som Herredagsdommen af 1. Maj 1557 viser, følgende: Ovennævnte *Lars Borchortsen* kom en Dag gaaende fra Stranden, hvor han havde købt tre Torsk. *Anna Per Mogensens* hjalp sin Husbond med at tække deres Hus, og en lille Dreng stod hos. Da *Lars* kom i Nærheden af dem, snublede han og faldt. Drengen lo ad ham, og *Lars* blev arrig, gik hen til *Anna* og sagde, at det nok glædede hende, at han var falden, «men faldt jeg, er alligevel Ribbenene hele, og jeg er ikke nogen Tyv af den Grund». Da *Per Mogensen* saa spurgte, om *han* da var en Tyv, bekræftede *Lars* det og opfordrede ham til at komme ned fra Taget, for at de kunde slaas, men *Anna* lagde sig imellem og forhindrede Slagsmaalet. Da sagde *Lars* til hende, at hun skulde tage Fiskene og koge dem; men hun bad ham selv koge sine Fisk «med Smør og Løg». *Lars*' Fader, *Borchort* var imidlertid kommen til, og han spurgte nu *Anna*, om hun vidste, at *Lars* havde stjålet Løg. Dette besvarede hun benægtende, hun vidste ikke andet, end at han var en ærlig Mand. Sagen endte imidlertid for Retten. *Tønnes* førte Forsædet, og han udspurgte *Anna*, om hvad hun egentlig havde ment med, at *Lars* skulde koge sine Torsk med Smør og Løg. Hun svarede, at hun ikke havde ment noget særligt dermed,

men hvis der kunde være Tale om nogen underforstaaet Mening, saa vilde hun blot minde om, at Lars' Svoger Bengt blev fanget og sat paa Slottet som sigtet for Tyveri af Løg, og at han var død i sit Fængsel.

Tønnes vilde nu have hende dømt straks; han lod hende lægge i Lænker, og da der ved Visitationen i hendes Lommer fandtes «ett endeløst thre, enn gaaszepinndt, en barnenagell och noget bygkorrn», beskyldte Tønnes hende straks for Trolddom og Hekseri.

Otte Mand tilbød Borgen for hende, men Tønnes afviste dem, hun førtes til Slottet, hvor hun i fire Uger sad lænket, medens Tønnes lod Døre og Laase paa hendes Hus slaa itu og gjorde hendes Husbond fredløs.

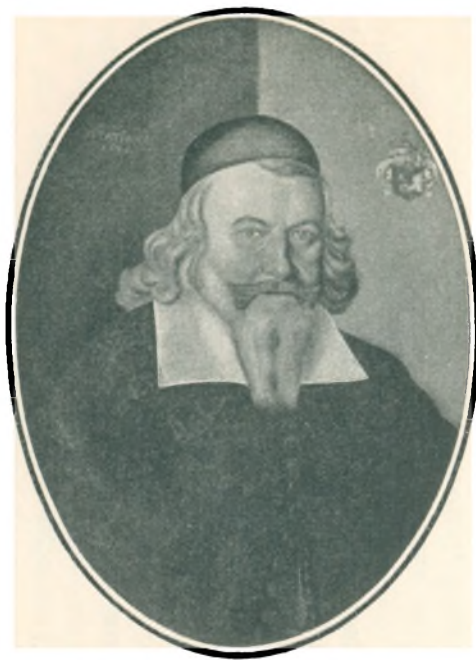
Sagen kunde imidlertid ikke føres igennem for Wiltfangs Vedkommende. Sognevidner fra Rønne, Persker og Poulsker Sogne udtalte sig stærkt til Gunst for Ægteparret, der stedse havde levet som hæderlige Folk. Beviset for at Anna havde øvet Trolddom kunde ikke fremskaffes, og Retten dømte, at hun skulde have fuld Erstatning for al den Skade og Tort, hun havde lidt, og at Beskyldningerne ikke skulde regnes hendes gode Navn til Last.

Tønnes Wiltfangs Navn nævnes i flere andre Dokumenter angaaende Retssager, men da disse ikke give noget yderligere Bidrag til hans Karakteristik, skal de ikke omtales her. I Sagen mod Anna Per Mogensens var han Stedfortræder for Dommeren, og i et Register over Hammershus Indkomster 1573 nævnes han som tidligere Ejer af Bregensgaard, der indsendte 1½ Tønde Smør til Slottet. Yderligere Data vedrørende hans Liv synes ukendte.

Eberhard Emanuel, der fødtes 1584, var Antonius Wiltfangs Søn. Han nævnes 1630 som Ridefoged paa Malmøhus¹. Ud paa Efteraaret samme Aar blev han Raadmand

---

¹ Oplysningerne i det følgende stammer fra *Isberg*: Malmø Stads Historie. Se ogsaa *K. Fabricius*: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, Kbhvn 1906, I. Kap. V.

Evert Wiltfang.

Gjörild Wiltfang.

og begge Embeder sad han inde med indtil 1650, da han efterfulgte *Søfren Christensen* som Borgmester i Malmø Stad. Han var gift med en Datter af Borgmester *Fadder Matsen* ved Navn *Gjørvel*, eller som hun i danske Dokumenter nævnes *Gjørrild*, og med hende havde han 9 Børn, af hvilke 7 døde hastigt efter hverandre, og kun om to, der blev i Live, *Ingeborg* og *Magdalene*, har man nogle faa Oplysninger.

Evert var en vel situeret Mand, der foruden en Gaard i Wimminge, Hyby Sogn, Bara Herred, Skaane, som var givet ham til Len ved Gavebrev af 1655, ejede en Hovedgaard paa Malmø Sødergatas østre Side. Gaarden, der var i Behold endnu for faa Aar siden, havde en Længe, i hvis ene Stolpe *Everts* og hans Hustrus Navn var indskaaret tilligemed et Bomærke, Aaret 1655 og Valgsproget «Wat Got wil».

Skæbnen vilde, at *Evert* skulde komme til at føre et bevæget Liv. Han var Medvider i den Sammensværgelse, der 1658 stiftedes for at bringe Malmø tilbage paa Danskernes Hænder. Sammensværgelsen blev opdaget. Sammen med flere andre blev han taget til Fange og dømt til Døden, til Trods for at han ikke havde hørt til de aktive Deltagere.

Henrettelsen skulde foregaa 22. December 1659 paa Malmøs store Torv, som var afspærret ved beredne Krigsfolk. Arresterede var i alt følgende Mænd: *Bartholomæus Michelsen*, der ejede Linhamns Kalkværk, Borgerne *Johan Førgensen* og *Fochum Brun*, Præsterne *Hans Allesen* og *Søfren Fransen*, Slotsskriver paa Malmøhus *Rasmus Andersen*, Tolder *Niels Pedersen*, *Oluf Svensen* og *Jacob Nielsen*. Kun de tre første bleve henrettede. Da Turen kom til Wiltfang og han traadte op paa Skafottet, kom en ridende Parlamentær med Bud, at de øvrige skulde benaades, betale Bøder og forlade Landet. For *Everts* Vedkommende ansattes Bøden til 4000 Rigsdaler Sølv, for hvilken Sum

han stillede Kaution. I Januar 1660 rejste han til København, men blev i September udnævnt til Borgmester i Helsingør, hvor han døde November 1661 ved at styrte ned ad en Trappe under et Bryllupsgilde.

Bøden blev betalt, men det skete kun langsomt, Gaarden maatte snart pantsættes som Sikkerhed for Indbetalingen. 1716 solgtes den paa Auktion for Kronens Regning for 1308 Daler 16 Skilling Sølv, men heller ikke dette kunde dække Bøden. Der resterede 600 Daler foruden Renten for 50 Aar, i det hele 2,100 Daler, og man ved ikke, om de nogensinde er blevne betalte fuldt ud.

Hustruen *Gjerrild* tog ikke med til Danmark. Hun blev snart hensat i den yderste Grad af Fattigdom. 17. Maj 1674 pantsatte hun en Guldring og en Guldkæde for 15 Daler Sølv mønt, men 1684 var det hende umuligt at indløse disse Ting.

Hvad de to Døtre angik, saa blev *Ingeborg* gift med Købmanden *Engelbret Andersen Friis*, som døde 1656, efterladende sig en Søn *Anders*. Anden Gang gittede hun sig 1658 med *Henrik Hansen Solter*, med hvem hun havde været forlovet siden den første Mands Dødsaar. *Magdalene* blev gift med *Rasmus Enevoldsen Randulf*, der 1659 var Raadmand i Malmø, og som senere blev Landsdommer i Jylland. Hun døde 1724 i Aarhus.

Manuskriptet bestaar af to Dele. Første Del omfatter de 31 første Blade, hvis Sider er fortløbende nummererede, og i hvilke Teksten i alt væsentligt er dansk. Anden Afdeling omfatter Bladene 1—300, der ere nummererede for hver to Sider. Indholdet er her kun i ringe Grad dansk, men Haandskrifterne synes at være fælles — i det mindste til Dels — for begge Afdelinger.

Medens første Dels Indhold gør Indtryk af at være samlet ret tilfældigt, er i det mindste Begyndelsen af anden

Del mere systematisk ordnet, idet man her finder de givne Raad ordnede efter de forskellige Legemsdele (Caput, oculi et visus, aures et auditus, nares et olfactus, os et soma, collum et cervix, ventriculus et stomachus, intestina, epar et jecur, de manibus, de pedibus), men Systemet overholdes ingenlunde, og nogen Udskilning i kirurgiske eller medicinske Sygdomme finder ikke Sted. Sindssygdømmene omtales under Hovedet og Hudsygdømmene efter deres Lokalisation (f. Eks.: de Roden finnen under dem Angesicht tho vordriven).

Omend det ligger udenfor dette Arbejdes Plan at eftersøge den Wiltfangske Lægebogs Kilder, maa der dog siges blot et Par Ord om dem. Paa Bogens næstsidste Side findes under Overskriften Authores nævnt følgende Værker: *Psaltherius Riffs*¹ kleiner Chirurgi, *Friisii*² speculum medicinae, *Hieronimo Braunschweig*³ Thesaurio pauperum, *Johan Dryander*⁴: Apotek vor de gem. Mann, getrucket zu Magdeburgck 1564. Jacobi Theod. *Tabernæmontani*⁵ newes Artzneibuch. D. Oswaldi⁶ Artzneibuch og de conservanda

¹ *Psaltherius Riff* = Gualtherius Ryff udgav 1545 Die grosse Chirurgie oder volk. Wundartznei.

² *L. Phries*: Spiegel der Artzney, Strassburg 1529.

³ *Hieron. Braunschweig*: Thes. paup, ein fürtrefl und volkomne Haussapoteck gemeiner gebräuchlicher Artzney zu ieden leibsgebrechen. Frankfurt 1537. Ill. af H. S. Beham? Han er ogsaa Forfatter til Apotek vor den. Gemeine mann, der die Ertzet zu ersuchen am gut nicht vermögens oder sonst in der not allweg nicht erraychen kan.

⁴ *Dryanders* Bøger, Anatomien og Ein new Artzney und Practicir Büchlein udkom i Marburg (ikke Magdeburg) 1537 og 1527 (1572).

⁵ *E. T. Tabernæmontanus*, † 1590, Forfatter til en meget kendt Kræuterbuch.

⁶ Ulæseligt Ord. Hvilken Bog, det drejer sig om, er ikke let at afgøre, da flere medicinske Forfattere fra c. 1600 bærer Navnet *Oswald*. Mest kendt er Dr. med. Johann O., der udnævntes til Rektor i Nordhausen 1601, men opgav Skolevirksomheden og blev Fysikus 1615. Han døde 20. April 1617. Om han har udgivet nogen Lægebog er uvist. Ogsaa fra Wittenberg kendes en Oswald, som udgav en Kalender 1595, i hvilken der fandtes en «Aarelademand». Det er dog ikke sikkert, at han var Læge.

validudine, das ist der *Johannem Wittichium*¹ Vinariensis, Leipzig 1587.

Desuden findes p. 103 en Optegnelse: «En nyttig lægebog for fattig og Rige, unge og gammelle. Findes beslutning udj den første bog. Denne bog Udskreffven paa dansk af Christen Pederssen vaar Cannik udj Lund oc prentit i Malmø.»

En Gennemgang af disse Forfattere, saavidt det har været gørligt, og da specielt af Christiern Pedersens berømte Bog, viser nu, at Wiltfangs Recepter for største Delen stammer andet Steds fra (p. 27 findes en Recept de libro pætemontanj, p. 29 et remedium für den Sodt, stammende fra Henrik Rantzau, et andet for samme Syge fra Daniel Rantzau og et tredje stammende fra Wittich. Fra denne Forfatter stammer ogsaa «Purgatio in tempore Maj», p. 42 og p. 61 er anført «Ein anders auch sehr bewertes Stichpflaster so M. Johannes Wittich im brauch gehabt».)

De ovenanførte Titler ere sikkert nedskrevne, for at man kunde vide, hvor bedre Kundskab kunde faas i paa-kommende Tilfælde. De ovenanførte Recepter bærer i Manuskriptet Autorens Navn og Bogen opgiver i det hele jævnlige sine Kilder. En Del stammer fra Folkemunde, fra «kloge» Koner eller andre, der kunde antages at sidde inde med Forudsætninger for at bedømme sygelige Tilstande. *Maren Clausen*, der figurerer flere Gange, har sikkert ikke haft Bestalling, og «den meget raffinkundige Mand *Terckell* i Riberhuslen» har neppe heller haft officielt Brev paa at maatte praktisere. Hans Raad har sikkert været godt, thi det var «aabenbaaret och giffuet worres allernaadigste Herre og Konning, Ko. Christian den 4 schriftligen epter aluorlig begierring beschreffuen, huilcke hög¹ hans Maytt Naadigst igjen haffe meddelet en høy Adelig Ridder og tro Mand,

¹ *Wittich.*, der oversatte Rantzaus berømte Bog, var Hof- og Stadslæge i Arnstadt.

och siden ved des hjælp ehr kommet welfortrost en guod Wen tilhende o(c)h fortroden wiss meddellet.» *Claus Hol-lænders* hører vist til Terckells Kategori.

Samleren af det Wiltfangske Manuskript anfører jævnlig hvorfra Opskrifterne stamme; saaledes anføres «en gammel bog» jævnlig som Kilde, andre Gange «*Frederik Bartschers*¹ bog» og «*Ternings* bog». Ogsaa kendte Folks Navne findes som Garanti for Anvisningernes Godhed, f. Eks. *Holger Rosenkrantz, Albert og Marie Scheel, Tanckloff Christens, Martin Radlau, H. Roppert og M. Enevolt Raffn*; selv *Tycho Brahe* findes repræsenteret med en Elixir Tychonis c(on)tra pestem.

Den livlige Forbindelse med sydligere Lande giver sig til Kende gennem de talrige fremmede Personnavne, der ere knyttede til Optegnelserne, f. Eks. *Hendrih Frich*, Borgmester i Braunschweig, *M. v. Maden og de Nertin*. Et Par Læger nævnes ogsaa: *Matthiolus og Stigelius*².

Med nogen Grad af Uret kaldes det Wiltfangske Manuskript en Lægebog. Vel danner Opskrifter vedrørende Sygdommenes Helbredelse Hovedindholdet, men i broget Mangfoldighed findes Optegnelser af anden Art: Husraad, praktiske Opskrifter, Køkkenrecepter og lignende Ting findes stukne ind mellem de mere medicinske Afsnit. Desuden findes en enkelt personalhistorisk Optegnelse og en Notits vedrørende Landboforholdene i Ditmarsken. Optegnelserne refererer sig i høj Grad til det daglige Livs Begivenheder og til Dagens Gerning. Derfor findes talrige Opskrifter vedrørende Vaaben, Trolddomsmidler i Kamp og mod Saar, Anvisninger til at lave Drikkevarer³, Blæk,

¹ En Frederik Bartschær ejede 1581 en Ejendom i Kbhvn. (se Wulff, *Barberlavets Historie*, 1906, p. 30.)

² P. A. Matthiolus udgav en *Kräuterbuch* Basel. 1590. Stigelius = Stengelius, L. skrev *Quaestiones* III 1566.

³ *Hvad der hører til Aquavit*. Rp. Canel 2 Lod, Ingefær 1 Lod, Galgant 1 Lod, Nelliker 1 Qvint, 1 Muskatnød, Cardemomme 1 Qvint,

Kit og Lim, Fremgangsmaader til at stille Baal og Brand og meget andet. Recepter og Kure udgør dog Hovedindholdet.

Det Wiltfangske Manuskript er, som Flertallet af den Slags Lægebøger, naar de da ikke stamme fra Kunstens professionelle Udøvere, en Kompilation. Derfor kan ogsaa enkelte Afsnit genfindes i andre haandskrevne Lægebøger med næsten enslydende Tekst og med de samme Fejl.

Dette gælder f. Eks. den mærkelige — men ufuldstændige — Beretning om hvorledes man skal finde Svalekul. Den genfindes næsten ordret i et andet Manuskript — stammende fra Avernakø — i medicinsk historisk Museum. Da Optegnelser angaaende dette mærkelige Medikament kun foreligger sparsomt, meddeles Opskriften her.

Vor de faallende Such¹.

Ein bewert Stück.

Up Sancti Johannis Auent, Morgen ehe de Sonne upgeit, so findt man under den Roden Beifusz, Kolenn liggenn; de nim und Vervar de, wann einer de grote Kranchheitt krichet,

Muskatblomme 1 Skrupel, Paradisbønner 2 Qvint, Citron og Orangeskaller 1 Qvintin, Hvidt Sukker 1 $\mathbb{B}$, Rød Sandel 1 Lod. Brændevin 2 Kander.

En Opskrift til «en ordentlig gloende Vin» lyder: 2 Potter god hvid Vin, 8 Æggeblommer, 2 Skefulde frisk Smør, $\frac{1}{2}$ Kvintin Saffran, 1 Kvintin Nelliker, $\frac{1}{2}$ Kvintin Muskatblomme og 2 gran Moskus til sidst. Det hele skæres ganske fint, derefter tilsættes Smørret og Kryderierne, og man lader det staa lidt. NB. Vinen skal først være ordentlig afbrændt.

¹ At det her drejer sig om Svalekul, fremgaar af lignende Optegnelser andet Steds fra. Thiele (Dnmsk.s Folkesagn III p. 97, 435) angiver, at man, naar man om Foraaret første Gang saa en Svale, skulde tage sin Spade og gaa ud i Marken; hvor man da graver i Jorden, vil man ved det første Spademaal finde et Stykke Kul. Dette er Svalekul. Denne Form for Overtro er nøje knyttet til St. Hans Aften og til Planten Artemisia (rother Beifusz), hvis Aar gamle Rodstok antager et sort Udseende ved at ligge i Jorden. Planten hørte til de tryllekræftige Urter. Ophængt over Døren værnede den mod Dæmoners Indtrængen. Den beskyttede

dan nim ein von denen und rørr den in Wien, giff den patient den tho drinckenn, und nim den ander, henge im den um hals: Wo feren der patient nicht alssbald steruet, werdt he der Kranckheit entlediget. Meiner fruwen Moder heffe ydt offt proberet ock an minem Wiff und Kinde und hett an beide geholpen.

*Johannis Wilhelm*¹,
Lantgraaff tho Hessen
manu ppra.

Det vilde være fristende, at give en Fremstilling af det syttende Aarhundredes medicinske Overtro paa Grundlag af de Wiltfangske Optegnelser, men det vilde føre for vidt. Som et Eksempel paa Tidens sympatetiske Kure skal dog nedenstaaende Anvisning meddeles, da den viser, paa hvilken forunderlig Maade Lægekunst og Overtro var blandede sammen, og i hvor høj Grad man var fjærnet fra Nutidens rationelle Undersøgelsesmetoder. Det vil ogsaa være paafaldende, at endogsaa Prognosen kunde stilles ad sympatisk Vej, ganske uden Hensyn til det Resultat, Undersøgelsen af Patientens Lidelse havde givet.

---

mod Djævelen, naar man bar den paa sig. I Tyskland kaldtes den Johannes Bælte, fordi man af den flettede Baand, der under Besværgelser kastedes i St. Hansblussene som præventivt Middel mod Ulykke og Sygdom (conf. Quellen und Forschungen V. Die volksmedizinische Botanik der Germanen von *M. Höfler*. Wien 1908).

I Avernaköhaandskriftet fortæller Nedskriveren, hvorledes hans Fader var med sin Gartner ude at tilse nogle Træer. Da fløj en Svale over Hovedet paa Gartneren, og det var den første, han saa det Foraar. Han gravede straks under sig og fandt et Svalekul, om hvilket han fortalte, at det var et udmærket Middel mod Feber. Faderen lo ad ham, men det viste sig senere, at det helbredede baade en Ven til Faderen og dennes Børn foruden flere andre.

¹ Johannes og Wilhelm ere almindelige Navne i de hessiske Fyrstehuse, men de forefindes ikke begge hos samme Person; da her staar Johannis, kan Underskriften muligvis læses Vilhelm Johannes' Søn.

Eine bewerte waffen salbe zu machen.

Eberschmaltz¹, je elter je besser, beerenschmaltz², zu last es auff einen gelinden feuwer, giest es auff kalt wasser, so felt das saltz zu boden, und das schmaltz bleibet obenn, das nemet ab, wan solches geschoren, so nemet regenwürmer³, ein Nösell⁴, thut sie in einen rein topff, darein zuuor ein Weing sandt oder mist geschütt wordenn, dass sie sich darein reinigen, verdeckt sie woll mit einer stürtzen, dorret sie in einen backofenn, wen man dat brod hat aussgezogen, doch dass sie nicht verbrennen, reibet sie darnach gar kleine, und nemet desselben Puluers eine halbe eyerschalle voll, Sandel⁵ so gut woll gereinigt und gepulueret ist, auch so viel blutstein⁶, 1 lott woll gestossen, Mos von einem menschen kopff⁷ gepuluert einer haselnuss gross, so mans haben kan, wo nicht, so

¹ Eberschmaltz = Vildsvinefedt.

² Beerenschmaltz = Bjørnefedt. Vildsvinefedt har ikke været officinelt herhjemme, men Bjørnefedt anvendes i Dispensatorium Hafniense 1658 til unguentum aregon Nicolai. Det kostede 1672 3 Sk. for en halv Unze og var endnu optaget i Pharmacopoeen 1772.

³ Regnormen nyder evropæisk Anseelse som folkemedicinsk Middel. Plinius nævner, at mange Medikamenter kan laves af den og anbefaler at opbevare den i Honning. Den anvendtes væsentligst til Saarmidler og Midler mod Kontusioner. Disp. Hafniense har en «simpl Regnormeolje», som genfindes i Apotekertaksten 1672. Wiltfangs Manuskript har andetsteds en Anvisning til, hvorledes man skal tørre Regnorme i Bagerovnen til de bliver til Pulver. Før Brugen blandes dette med Køkkensalt og Bomolje. I denne Vædske dypes linnede Klude og lægges paa det beskadigede Sted.

⁴ Nösell = et lille Maali Almindelighed anvendt til flydende Varer.

⁵ Sandel brugtes som Lignum santali rubrum, rødt Sandeltræ, som havde en adstringerende, garvende Virkning. Nu anvendes Sandelolje.

⁶ Blodsten — Lapis haematites — er Jærntveilt, som forekommer krystallinsk under Navn af Korund, og som er velkendt under Betegnelse Todtenkopf, Caput mortuum, Engelsk Rødt eller Colcothar.

⁷ Mos fra en Hjærneskal fik man paa Stejlerne. Det tillagdes vigtige medicinske Egenskaber, vel at mærke naar Kraniet havde tilhørt en, der havde lidt en voldsom Død. Det brugtes til at stanse Blødning.

ist es gleich woll krefftig. Die obgemelten stück woll unter einander gestossen Und mit dem schmaltz vermischet, so ist die salbe fertig, thut dan solche in ein rein gefes, und last sie also woll verdeckt stehen; Es ist aber eigentlich zu mercken, wie man darmit heilen soll, Wan nun das waffen zu dir gebracht wirdt, und wilt wissen oder erfahren, ob der Verwundte lebendig bleiben würde oder nicht, so thut ihm also:

Nim sandell und blutstein, jedes gleich viel gepulvert, thue dass waffen auf ein lindes feuer, und las es warm werden, also, das du es an der hand erleiden kanst, dan schütte das pulver fein entzlein auff die klinge oder waffen. Und so das waffen blut switzet, so stirbet er, wo aber nicht so bleibet er lebendig, Du sollt aber auch achtung haben, das ihm wo möglich das blut stille, und das kan besser nicht geschen, dan mit der salben, darmit man das waffen schmeret, und so sich der patient nicht rechtshaffen helt kanstu darbey mercken, wan auff dem Waffnen flecke erscheinen, wo nicht, so helt er sich recht, dan nicht weinig daran gelegen, das er sich vermög eines Regimens in essen und trincken wacht halte, Nun ist auch zu mercken, wie man das waffen schmieren soll. Zum Ersten solstu erfahren, ob die Wunde gehawen oder gestochen sey, welches du zum theill am Waffnen erkennen kanst, und wie tieff es ins fleisch oder leib gegangen, Ist es gestochen so schmierre das waffen von der spitze zum Crutze, Ist es aber gehawen, so schmierre das waffen von der schneide zum rücken, kanst du nicht erkennen, wie weit oder tieff das waffen ins fleisch oder leib gegangen sey, so mustu das Waffnen stets in der Werme an einer stedte, das kein staub darauff fallen kan, behalten; dem Verwunten soll man den eiter auss der wunden wüschlen und reine tuchlein darüber binden, Du aber habe woll acht auff das waffen, dan der Patient kan ihm woll selbst reine tuchlein uberlegen und die wunde reinigen, Und so er gleich über zehen oder zwolff meilen von dir wehre, wan du nur das Waffe hast, damit er verwundet ist, so mag stücke heilen, es sey gl(ei)ches Man oder Weib, Es ist aber

auch hierbey zu mercken dass Uffn fall einer hart verwundet ist, du ja nicht auff den tag wenn du mit deiner frauwe zu thun hast, zu dem wasser¹ ghest, dass selbe zu schmirren, Sonderen verharrest. So er aber ein weinig verwundet, so magstu darzu sehen, und wiltu ihn bald heilen, so salbe das waffen offt. Es ist nicht von nöten alle tag zu salben, sondern uber den dritten Vierden, fünfften oder Sechsten tag und drüber, du magst auch das waffen gleich nur einmall schmiren, Und es also lassen ess heilet, wan es nun gantz und gar geheilet ist, dan und ehr nicht magstu das waffen wiedergebenn Und ist gar gewiss, dass du auff diese weyse einem Minschen ehr heilest dan ein barbierer mit Vieler Pflasterr, und das ohn alle geswulst und schmerzen machen, Wiltu aber je dem Patiente schmerzen machen, so lege das waffen an den Windt oder ins felt, so bekompt ehr schmerzen, thue das waffen aus der kelte wieder in de werme, Und so bald es sich erwermet, so Vorghen de schmerzen, gieb aber auch achtung, das du das waffen nicht zu heisz legst, dan es bringet schaden. Zum beschluss ist auch zu mercken, wan die wunde oder der schade peinschradig ist, soll man zu der salbe thun ein weinig beynewell oder schwartzwurtzell². So ein pfert vernagelt wirdt, so zeuch den Nagell heraus Und schmirr den balt, so heilet es und wird nicht hincken.

Om end foranstaaende Recept giver et ganske godt Indblik i de overtroiske Forestillinger, der spillede en saa stor Rolle for Datidens Behandlingsmaader, og i den Betydning, «Sympatien» havde, er den dog i den Grad indhyllet i et videnskabeligt Klædebon, at en Forklaring af de mange Enkeltheder alene af Pladshensyn ikke vil være mulig. Men de overtroiske Anskuelser træder ogsaa an-

¹ Fejlskrift for waffen.

² Bynwell = Schwartzwurtzel = *Symphytum officinale* anvendtes til Omslag ved Kontusioner, Benbrud og lignende. Det har ogsaa været anvendt som feberstillende ved Betændelser og ved indeklemt Brok.

detsteds mere direkte ud i Dagens Lys. Her skal da nævnes nogle enkelte Opskrifter, Trylleformularer og Besværgelser, baserede paa ren Overtro:

GVT + MEL + GABEL + GOT +
HABI + DAVI + HABER + HEBER +

Ein Ring gemacht vom Süluer oder arff gollt oder guden Elends klauenn, darin disse bauen geschreuen bockstae ingestekenn oder gesneden den Ring up den hertzfinger gedragd, is gut vor die swere oder böse kranckheit.

Arvet Sølv og Gulds Betydning for overtroiske Fremgangsmaader er vel kendt. Anvendelsen har jo holdt sig til vore Dage. Elsdyrklove anvendtes ved Ligfald (Epilepsi) som Erstatning for Enhjørningens Horn og dens Klove¹. Elsdyret skulde skydes mellem 2 Fruerdage (3: i Brunsttiden), for at dens Klove skulde være virksomme. Dele af Dyrets Lændehvirvler anvendtes til «Elverskaale» (3: Elgskaale), der brugtes som Drikkekar ved hellige Kilder. Ringformede Amuletter vare meget almindeligt anvendte i tidligere Aarhundreder. Flere ere komne til Veje gennem Jordfund og Udgravninger².

Hundegalskab synes at have været ret almindeligt udbredt, i det mindste har Manuskriptet ikke mindre end fire Besværgelser mod denne Sygdom:

Wer von einem dollen Hunde
gebeten w.

+ ortes + cortes + sortes + fortes + rehortes +
Dat up Papir, brodt odder kese geschreuen
und den suluigen ingegeuenn, und ein Weinig
Arffgolt darup geströvet.

¹ *Troels-Lund*: Sundhedsbegreberne. Kbhvn. 1900 p. 159.

² Nationalmusæets anden Afd. Redegørelse for Virksomheden siden 1892. Kbhvn. 1908 p. 15.

aliud.

• SATOR • AREPO • TENET • OPERA • ROTAS •

NB.

PAX • LAX • MAX • FIX • NIX • MIX:

aliud.

+ PAX + MAX + DEVS + yMAX +

Disse Formularer, der i det mindste til Dels ere internationale, ere oftest knyttede til Hundegalskaben som saadan, men anvendtes ogsaa overfor forskellige andre Sygdomme. De har sikkert været brugte hver Gang, noget særdeles alvorligt og faretruende skulde afværges. Det kan derfor ikke forundre, at Satorformlen findes mellem dem. Dens uhyre Udbredelse Jorden over skyldes vel i nogen Grad dens let tilgængelige mystiske Egenskaber. Det er saaledes i Øjne faldende, at den kan læses forfra og bagfra. Den danner tillige et Tryllekvadrat:

SATOR
AREPO
TENET
OPERA
ROTAS

Formlen bliver ens, hvorledes man end læser den. Hvad denne Formel betyder, er ganske uvist. Mange Forsøg paa at tyde den foreligge, men noget endeligt Resultat synes ikke at være naaet. Det er gaaet denne Besværgelse som saa mange andre, at den oprindelige Betydning nu er gaaet tabt, hvad der ikke kan undre, da Formlen kendes fra hedensk Tid. Det er vel ikke en Gang sikkert, at den nuværende Skrivemaade er den oprindelige.

I den foreliggende Form har Formularen en anden mystisk Egenskab. Danner man Anagrammer af de tid-

ligere nævnte Ord, fremkommer en Række Sætninger, som alle indeholder Bønner og Paakaldelser af Satan. Her skal kun et Par nævnes:

Satan, oro te pro arte, a te spero.

Satan ter oro te, opera praesto o. s. v.¹

En af Anvisningerne drejer sig om at helbrede brændte Saar. Den lyder:

Raad for dend der Er Schadeligt
brent Aff Iid, Krued eller hœe.

Rp 3 gøbing biug So en mand kand thage Udj sin gøbing och thoe det Reent. Siig det siden i Rindende wand, till wandet ehr noget nher hen so det och biuget ehr sprucken, och Sye det saa giennem et klæde och tröcke det well, och laade saa sammen wass i en leer potte, thag saa iij ✕ Suin Ister Aff en galt och skeer och klar greffuerne der fraa, kom sidenn 4 lod Reent hœns møg derudj Isteret naar det ehr Rent sheertt, och Rør det Vell Smodt och Syd det thillsammens thill halffpaartenn er Indsødet och Rod dett men det Syder med et thre, Sye det saa Vell gennem en hardug och shall det vell skønnes, men det syder dett shall foruarres Udj en glas eller Krus Naar det er söienn och ehr dyrbare Smørelse for brend eller Andenn hede; werm aff samme Smørelse och smör paa Sa(a)ret med en Fer 2 eller 3 gang om Dagen och kast en løs klede der offer. Men er fingerr brend, daa Winde noget emellom dend.

Folkemedicinsk set er det neppe tilfældigt, at Recepten anvender Byg. Denne Plante anvendtes nemlig siden de ældste Dage meget som medicinsk Plante. Oprindeligt anvendtes den som Offerplante, hvorom den græske Kul-

¹ Zauberlexikon, Nürnberg 1760. p. 38.

tur bringer mange Oplysninger. Baade til Zeus og til Døds-guddommene (Hermes, Hekate og flere) bragtes Offer af Byg. Alterne og Offerdyrene bestrøedes med Bygkorn. Ogsaa Offerbrødene dannedes af Byg, og denne Plante indgaar jævnlige i Forskrifter for Anvendelsen af dyriske Organer i Medicinens Tjeneste, en Anvendelse, der var særdeles hyppig i tidligere Tid.

At Recepten anvender rindende Vand skyldes Troen paa, at dette virkede dæmonfordrivende, rensende.

Hvad endelig Hønsemøget angaar, saa stammede dette jo fra en Fugl, der allerede i Oldtiden anvendtes som Offerdyr og som derfor tillagdes alle mulige heldbringende Egenskaber. Disse overførtes paa Ekskrementerne, og derfor finder vi dette mærkelige Præparat anvendt ved en stor Mængde Sygdomme. Som det gik Hønen i denne Henseende, gik det mange andre Dyr. 1696 kunde C. F. Paullinus skrive sit «Heilsame Dreckapotheke», en tyk Bog, udelukkende om Anvendelsen af forskellige Dyrs Ekskrementer til medicinske Formaal.

Som man ser, byder Manuskriptet et rigt og forskelligartet Materiale til Belysning af det 17. Aarhundredes Lægekunst, strækkende sig fra kloge Koners og «navnkundige» Mænds Husraad gennem Overtro og Besværgelser til den lærde Medicins lange Recepter og komplicerede Kure. Ved Gennemlæsningen af de skrevne Sider skifter Billederne i broget Mangfoldighed, idet de ere byggede op paa en Grundvold af gammel Tradition, hvad enten denne nu skyldes folkelig Overlevering eller stammer fra videnskabelige Kilder i Hjemmet eller udenvelts.

Hr. Magister J. Hoffmeyer har meddelt mig nedenstaaende Aktstykker, som findes i «Breve til Magistraten i Aarhus» i Landsarkivet i Viborg.

. . . . . den högtärade Magistraten behagade för rettvijnszen skull Meddela mig en Liiden unrettning på, om Slg. Hr. Efwert Weilfang. som i förrige thider war Borgermestare udi vår Stadh om hand blef döed udi derresz Stad och hwad hansz Caritieur (Charakter) war da hand döede, och hwad Anno sampt hwad han efterlemnade sig til ärfskab till sin Datter Frue Magdallene Wihlfangs og hwad Fru Magdallena Wihlfangs sig efterlemnade till sine Börn at delle förledet Åår da hun döede.

Chlaus Hoffmandh.

Malmöe d. 2 Oktbr 1727.

Magistraten svarede:

Saasom Hr. Edwardt Wildfang ikke har boet her i Byen, kan vi ikke give ham nogen Underretning om hans Person, Character eller Midler. Hwad sl. Frue Magdalena Wildfang andgaaende, da refererer vi os til forhen givne Attest af ^{14/8} 1724, som hendes Arvinger vare alle myndige da hun döde, skiftede de udi Kraft af Kgl Maj's Lov alene mellem dem selv indbyrdes og derfor er os intet bevidst hvad hun efterlod sig:

Aarhus Raadstue 31 Okt. 1727.

